

علوم اجتماعی ادیان و آینده مطالعات دین: برخی ملاحظات روشی و نظری^۱

سید محمود نجاتی حسینی (خراسانی)^۲

چکیده

مطالعات علم و دین، هم چنان مهم ترین جریان اندیشگی در جهان مدرنیته‌اند. با پیوستن علوم اجتماعی به این جریان، روال و روند اندیشگی در علم و به ویژه دین، ویژگی اجتماعی فرهنگی مطالعات دین تقویت شده است. لذا اکنون در پرتوی علوم اجتماعی ادیان، ما شناخت بهتر، دقیق تر و مناسبتری از ماهیت تکوین تاریخی دین، مکانیزم اجتماعی دین ورزی، فرایندهای توسعه فرهنگی دین گرایی و سکولارگرایی و نهایتاً منحنی سینوسی امر اجتماعی دینی/امردینی اجتماعی در بافتار تاریخ و جامعه و فرهنگ مدرن داریم. در این راستا و با وجود حجم قابل توجهی از ادبیات تخصصی در "علوم اجتماعی ادیان" [تاریخ ادیان، باستان شناسی دین، جغرافیای تاریخی فرهنگی ادیان، انسان شناسی و قوم شناسی دین، روان شناسی اجتماعی دین، سیاست دین، حقوق دینی، مطالعات فرهنگی دین روزمره و جامعه شناسی دین] اما همچنان دو مساله مهم که از جنس "شناخت شناسی" و "علم شناسی فلسفی" اند؛ شایسته توجه و محل بحث است: یکی: چیستی و چگونگی تعامل تئوریک و متدیک در موضع درون گفتمانی علوم اجتماعی ادیان، میان دانشهای تشکیل دهنده این علوم؛ و دو دیگر: چیستی و چگونگی تعامل تئوریک و متدیک از موضع برون گفتمانی علوم اجتماعی ادیان، میان این علوم با فلسفه-الاهیات-علم؛[الاهیات فلسفی اجتماعی، الاهیات فلسفی سیاسی، الاهیات فلسفی فرهنگی، الاهیات چند فرهنگی و بینا فرهنگی، فلسفه اجتماعی دین، فلسفه سیاسی دین، زیست شناسی اجتماعی فرهنگی دین]. از این لحاظ پرسش مقاله اینست: «یک علوم اجتماعی ادیان نوشته و متحول شده و روزآمد شده و پویا و برخوردار از توان معرفتی فکری و فرهنگی اجتماعی دارای چه مواضع روشی و نظری باید باشد؟. و نیز: تعاملات درون گفتمانی و برون گفتمانی در این علوم در متن "مطالعات دین" و "علم دین" چگونه باید صورت گیرد؟». ایده مقاله برای فراهم نمودن یک چهارچوب تحلیلی مناسب مرتبط جهت پاسخ دادن به این پرسش اینست که: «ما به یک برنامه پژوهشی تلفیقی چند دانشی و چند روشی و چند نظریه‌ای و چند موضعی و دو گفتمانی برای علوم اجتماعی ادیان نیاز داریم». پیگیری این ایده نیز با استفاده از روش "مطالعه متنی" انجام می شود.

کلیدواژه: علوم اجتماعی ادیان؛ علم دین؛ مطالعات دین؛ فرهنگ مدرنیته؛ جهانی شدن؛ رسانه ای شدن.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

^۱ این مقاله برای ارائه به همایش زیر تدوین شده است: [نخستین همایش ملی روشهای پژوهشی علوم انسانی و اجتماعی: رویکردهای نو پدید و چالشهای پیش رو] / پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی / تهران - ۲۹ بهمن ۱۴۰۲. <https://ihcs.ac.ir/rmcinference/fa>

^۲ پژوهشگر مطالعات علم و دین / عضو شورای گروه علوم اجتماعی - خانه اندیشمندان علوم انسانی، for_nejati.hosseini@gmail.com، telegram.me/@smnejatihosseini_mystudents.blogfa.com

[۱] پروبلماتیک بحث

مطالعات علم و دین، هم چنان مهم ترین جریان اندیشگی در جهان مدرنیته اند. با پیوستن علوم اجتماعی به این جریان، روال و رونداندیشگی در علم و به ویژه دین، ویژگی اجتماعی فرهنگی مطالعات دین تقویت شده است. لذا اکنون در پرتوی علوم اجتماعی ادیان، ما شناخت بهتر، دقیق تر و مناسبتری از ماهیت تکوین تاریخی دین، مکانیزم اجتماعی دین ورزی، فرایندهای توسعه فرهنگی دین گرایی و سکولارگرایی و نهایتاً منحنی سینوسی امر اجتماعی دینی/امردینی اجتماعی در بافتار تاریخ و جامعه و فرهنگ مدرن داریم.

در این راستا و با وجود حجم قابل توجهی از ادبیات تخصصی در "علوم اجتماعی ادیان" [تاریخ ادیان، باستان شناسی دین، جغرافیای تاریخی فرهنگی ادیان، انسان شناسی و قوم شناسی دین، روان شناسی اجتماعی دین، سیاست دین، حقوق دینی، مطالعات فرهنگی دین روزمره و جامعه شناسی دین] اما همچنان دو مسأله مهم که از جنس "شناخت شناسی" و "علم شناسی فلسفی" اند؛ شایسته توجه و محل بحث است:

(۱) مسأله اول: چپستی و چگونگی تعامل تئوریک-متدیک در موضوع **گفتمانی علوم اجتماعی ادیان**، میان دانشهای تشکیل دهنده این علوم، به شرح موصوف و ملاحظات و مقتضیات و چالشهای آن است.

(۲) مسأله دوم: چپستی و چگونگی تعامل تئوریک-متدیک از موضوع **برون گفتمانی علوم اجتماعی ادیان**، میان این علوم با **فلسفه-الاهیات-علم**: [الاهیات فلسفی اجتماعی، الاهیات فلسفی سیاسی، الاهیات فلسفی فرهنگی، الاهیات چند فرهنگی و بینا فرهنگی، فلسفه اجتماعی دین، فلسفه سیاسی دین، زیست شناسی اجتماعی فرهنگی دین] او ملاحظات، مقتضیات و چالشهای آن است.

در حقیقت جنس و محتوای این دو مسأله و ماهیت مباحث تخصصی که لازم است انجام شود؛ در محدوده «علوم اجتماعی ادیان» آینده مطالعات دین و ملاحظات روشی و نظری مترتب بر آن است. به این دلیل مهم از لحاظ جامعه شناختی که: در مدرنیته و در جریان رسانه ای شدن و جهانی شدن و نیز شکل گیری جریانهای بینا دانشی و چندرشته ای شدن و نیز پیچیدگی بازتاب متن های دینی در بافتارهای اجتماعی فرهنگی و شکلگیری فرهنگ های دینی و شبه دینی و ضد دینی و نودینی [از بنیاد گرایی های رایج افراطی (چون طالبانیزم و القاعده و داعشیزم و سلفی گری و وهابیت در جهان اسلام اهل سنت/تا اصول گرایی فقهی حکومتی سیاسی شده در جهان اسلام شیعی) تا سکولارگرایی و لایسیسته گرایی (دین هراسی و دین گریزی و دین پرهیزی در جامعه و دین زدایی از فرهنگ و جامعه) و نیز جنبشهای دینی اجتماعی جدید و نومعنویت گراییهها]؛ جهان دین ورزی بسی دگرگون شده و گویی دائم در حال تغییر است. و لذا این بازتابندگی های موصوف، نیازمند **بازخوانی علمی و بازاندیشی علمی در مطالعات دین** توسط یک **علوم اجتماعی ادیان** به صورت نوشته و متحول شده و روزآمد شده و پویای آن است.

از این لحاظ **پرسش** مفصل مقاله این است که: «یک علوم اجتماعی ادیان نوشته و متحول شده و روزآمد شده و پویای برخوردار از توان معرفتی فکری و فرهنگی اجتماعی دارای چه مواضع روشی و نظری باید باشند؟. تعاملات درون گفتمانی و برون گفتمانی در این علوم در متن "مطالعات دین" و "علم دین" چگونه باید صورت گیرد؟».

ایده مقاله برای فراهم نمودن یک چهارچوب تحلیلی مناسب مرتبط جهت پاسخ دادن به این پرسش این است که: «ما به یک برنامه پژوهشی تلفیقی چنددانشی و چندروشی و چند نظریه‌ای و چند موضوعی و دو گفتمانی برای علوم اجتماعی ادیان نیاز داریم». پیگیری این ایده نیز با استفاده از روش "مطالعه متنی" انجام می‌شود.

[۲] مساله چيستی و چگونگی تعامل درون گفتمانی علوم اجتماعی ادیان

مساله اول: چيستی و چگونگی تعامل تئوریک و متدیک در موضوع درون گفتمانی "علوم اجتماعی ادیان"، میان دانشهای تشکیل دهنده این علوم است. منظور "دانش های: «تاریخ ادیان، باستان شناسی دین، جغرافیای تاریخی فرهنگی ادیان، انسان شناسی و قوم شناسی دین، روانشناسی اجتماعی دین، سیاست دین، حقوق دینی، مطالعات فرهنگی دین روزمره و جامعه شناسی دین» است.^۳

^۳ برای متن های تخصصی تشکیل دهنده "علوم اجتماعی ادیان" به نمونه نگاه شود به :

* دوران، ویل و آریل (۱۳۸۹) دین در تاریخ تمدن، تدوین علی فتحی لقمان، شیراز، آوند اندیشه. / حکمت، علی اصغر (۱۳۴۵) تاریخ ادیان : ادیان بدوی و منقرضه و حبه در جهان در ایران، تهران، نشر پژواک کیوان. / اتو، والتر فریدریش (۱۳۹۶) تئوفانیا: جان مایه دین یونان باستان، منوچهر اسدی، تهران، نشر ثالث. / فولس، ریچارد (۱۳۹۶) دین های ایران باستان، امیر زمانی، تهران، نشر دیبایه. / کریستین سن، آرتور (۱۳۸۸) مزدا پرستی در ایران قدیم: تحقیقات دربار کیش زرتشتی ایران باستان، ذبیح اسفند، تهران، هیرمند. / شهرستانی، محمد بن عبدالکریم [سده ۵. ه. ق / ۱۱ م] (۱۳۹۰) دین ها و کیش های ایرانی، محسن ابوالقاسمی، تهران، هیرمند. / اوبدن گرن، گئو (۱۳۹۰) مانی و تعلیمات او، زهت صفای اصفهانی، تهران، نشر مرکز. / اشاکد، شافول (۲۸۷) تحول ثنویت: تنوع آرای دینی در ایران باستان، سید احمد رضا قائم مقامی، تهران، نشر ماهی. / اوپر، ماکس (۱۳۹۶) جامعه شناسی دین، محسن ثلاثی، تهران، نشر ثالث. / زیمل، گئورگ (۱۳۸۸) مقالاتی در باره دین - فلسفه و جامعه شناسی دین، شهناز مسمی پرست، تهران، نشر ثالث. / همیلتون، گری (۱۳۸۷) جامعه شناسی دین، محسن ثلاثی، تهران، نشر ثالث. / دورکیم، امیل (۱۳۸۳) صور بنیانی حیات دینی، باقر پرهام، تهران، نشر مرکز. / فورشت، اینگر؛ رپستاد، پل (۱۳۹۴) درامدی بر جامعه شناسی دین، مجید جعفریان، ویراستار علمی: حسن محدثی گیلوایی، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب. / هرویو - لژ، دانیل؛ ویلم، ژان - پل و برشون، پی یر؛ و همکاران (۱۳۹۵) دین در جوامع مدرن: مقالاتی در جامعه شناسی دین، علیرضا خدای، تهران، نشر نی. / ترنو، برایان اس. (۱۳۹۰) ماکس وبر و اسلام : بررسی انتقادی، سعید وصالی، تهران، نشر مرکز. / اینگلهارت، رونالد و نوریس، بیبا (۱۳۸۷) مقدس و عرفی: دین و سیاست در جهان، مریم وتر، تهران، کویر. / الکساندر، جفری و دیگران (۱۳۹۲) دین و نظریه اجتماعی، گفتگو کننده: محمد رضا جلالی پور، تهران، کویر. / اوپلسون، برایان؛ کرسول، جیمی (۱۳۸۷) جنبش های نوین دینی: محدودیت ها و امکانات، محمد قلی پور، با مقدمه سارا شریعتی مزینانی، مشهد، نشر مرتدیز. / جان اسپوزیتو و جان وال (۱۳۹۱) جنبش های اسلامی معاصر، شجاع احمدوند، تهران، نی. / عنایت، حمید (۱۳۹۱) سیری در اندیشه سیاسی عرب، تهران، امیر کبیر. / عنایت، حمید (۱۳۸۹) اندیشه سیاسی در اسلام معاصر، بهاء الدین خرمشاهی، تهران، خوارزمی. / کرون، پاتریشیا (۱۳۸۹) تاریخ اندیشه سیاسی در اسلام، مسعود جعفری، تهران، سخن. / بوی، فیونا (۱۳۹۴) درآمدی بر انسان شناسی دین، مهرداد عربستانی، تهران، شرکت نشر نقد افکار. / موسی پور، ابراهیم (گزینش و ترجمه) (۱۳۸۹) مقدمه ای بر پژوهش دین عامیانه، تهران، نشر جوانه توس. / لاپیدوس، ایر. ا. ام (۱۳۹۴) تاریخ جوامع اسلامی، علی بختیاری زاده، تهران، اطلاعات. / بندیکس، راینهارد (۱۳۹۶) سیمای فکری ماکس وبر، محمود رامبد، تهران، هرمس. / وبر، ماکس (۱۳۹۱) اخلاق پروتستانی و روحیه سرمایه داری، عبدالکریم رشیدیان و پریسا منوچهری کاشانی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. / گرث، هانس و میلز، سی رایت (۱۳۸۹) ماکس وبر: دین، قدرت و جامعه، احمد تدین، تهران، هرمس. / ساسو، مایکل و رید، دیوید (۱۳۸۵) ادیان چین و ژاپن، محمد علی رستمیان، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب. / مولر، کلاوس (۱۳۹۸) شمنیسم: درمان گران، روح، آیین ها، شاهرخ راعی، تهران، انتشارات حکمت. / هرمتیکا: حکمت مفقوده فرعونیان - گزیده هایی از متون هرمسی (۱۳۹۵) تیمیوتی فریک و پیتر گندی، ترجمه از زبان انگلیسی: فرید الدین رادمهر، تهران، نشر مرکز. / دما پدا - بودا، راه حق و سروده هایش (۱۳۹۶) ترجمه از زبان پالی: رضا علوی، تهران، نشر فرزاد. / کتاب تبتی مردگان: روایت بودایی از جهان پس از مرگ (۱۳۹۷) کارما لینگپا [سده ۱۴ میلادی] براساس متن پدما - سمبهاوا [سده ۸ میلادی] آبه همراه تفسیر کارل گوستاو یونگ، ترجمه از زبان انگلیسی: میناغرویان، تهران، پارسه. / هفت آیین سرخ پوستی اوگلا لاسو - به روایت گوزن سیاه (۱۳۹۷) ضبط و ویرایش: جوزف اپس براون، ترجمه: ع. پاشایی، تهران، کارگاه اتفاق و نشر عنوان. / یونس، فرید (۱۳۹۴) بانی و اصول جامعه شناسی اسلامی، غلام رضا جمشیدیها و مهیار گنج آبی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. / پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۸۹) درآمدی به جامعه شناسی اسلامی (۱)، تهران، سمت. / کنفوسیوس (۱۳۹۷) مکالمات، حسین کاظم زاده ایران شهر، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی. / اوپانیاشاد - ها - کتاب های حکمت (۱۳۹۰) ترجمه مهدی جواهریان و پیام یزدان جو، تهران، نشر مرکز. / اوستا - کهن ترین سرودهای ایرانیان (۱۳۹۲) گزارش و پژوهش جلیل دوست خواه، تهران، مروارید، ۲ جلد. / اتاوتوته چینگ لائوتزه - راهنمای هنر زندگی و خرد ناب (۱۳۹۲) ترجمه فرشید قهرمانی، تهران، نشر مثلك. / زبور مانوی (۱۳۹۶) برگردان متن قبطی از: سی. ا. رسی البری با همکاری هوگو ایشر، برگردان پارسی از: ابوالقاسم اسماعیل پور مطلق، تهران، هیرمند.

اصل تعامل مورد نظر و مورد بحث ما عمدتاً اشاره دارد به نوعی دادوستد بینامتنیتی از لحاظ وام دهی و وام گیری این دانشها از نظریه ها و روشها و رهیافت های هم دیگر و نیز بده بستان تحلیل ها و ایده ها و داده ها و یافته هایی که این دانشها با یک دیگر دارند.

لذا آنچه علوم اجتماعی ادیان را از لحاظ منطق شناخت شناسی بر میسازد و هویت علمی به آن می دهد، این نوع بینامتنیت تئوریک و متدولوژیک و آمپیریکی است. بنابراین برای واری مساله باید بینیم این نوع بینامتنیت چه مکانیزی دارد و به چه نتایجی نیز منجر میشود. در برخی از مطالعات انجام شده میتوان رد پاهایی از این داد و ستدها و نیز نتایج حاصله را ملاحظه نمود.^۴ در این ردپاها همان گونه که موری، جی. لیف (۲۰۱۴) نیز برای ترسیم یک الگوی واحد جهت توصیف مقایسه ای ادیان جهانی و محلی و بومی و منطقه ای موجود بیان کرده است: میتوان این چند محور مضمونی را استنباط کرد: «نظام های ایده دینی، متون مقدس و دینی، تفاسیر دینی معتبر از متون دینی، اقرارنامه ها و بیانیه های مانیفست دینی، سنت ها و آداب و رسوم دینی، سازمان های دینی و بروکراسی نهادهای دینی، مراسم و مناسک و شعایر و مناسبتهای آیینی تقویم دینی، فضاها و دینی و یادمان ها و میراث فرهنگی دینی، جمعیت شناسی پیروان دینی، زیست روزمره پیروان دین».

از لحاظ دانش تلفیقی "انسان-جامعه شناسی دین" anthropo-sociology of religion نیز این مضامین قابل ردیابی در همه دین های جهانی [مسیحیت و اسلام] و ملی [یهودیت و زرتشتی گری و مانویزم] و منطقه ای [هندو-بودیزم، کنفوسیانیسم-تائویزم، شینتویزم] و محلی قومی [ادیان بومی آفریقایی، دینهای سرخپوستی، اسکیمویی و هیمالیایی] است.^۷ از منظر مردم شناسی دین و قومشناسی دینی نیز بارویه های متفاوت و نگرشهای متنوع از جمله

نیز نک :

*نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۸۹) جامعه شناسی دین و جامعه شناسی دینی و جامعه - خدانشناسی: بازخوانی انتقادی - مقایسه ای از سنت های فکری در دین پژوهی های اجتماعی و فرهنگی، دو فصلنامه علمی - تخصصی اسلام و علوم اجتماعی (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه) سال ۲، شماره ۴، پاییز و زمستان، صص ۷۷-۱۲۰.
 / نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۷) "سنت" جامعه شناسی دین ماکس وبر و "سبک" زیست جهان دین ورزی ایرانی - اسلامی؛ سخن رانی و مقاله ارائه شده به: «دومین همایش سالیانه "خوانش انتقادی جامعه شناسان کلاسیک و مسایل اجتماعی ایران: ماکس وبر" / دانشگاه خوارزمی و انجمن جامعه شناسی ایران / ۱۴ و ۱۵ اسفند ۱۳۹۷». / نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۵) معنویت ها ی جدید و پیامدهای فرهنگی و اجتماعی آن، در: محمد رضا جوادی یگانه و غلام رضا غفاری (گردآورندگان) (۱۳۹۵) مجموعه مقالات گزارش وضعیت اجتماعی کشور، تهران، شورای اجتماعی کشور، جلد دوم، صص ۵۳۶-۵۹۴.

په نمونه نگاه شود به :

*Adams, Nicholas (2006) Habermas and Theology, Cambridge university press. / Cobb, k (2005) the Blackwell guide to theology and popular culture, Blackwell publishing. / Davis, d . J (2002) anthropology and theology, oxford university press. Junker -Kenny, Maureen (2011) Habermas and Theology, T&T Clark International, USA. / Keskin, Tugrul (2010) Sociology of Islam & Muslim Societies, spring 2010, Newsletter No. 5, Portland State University, tugrulkeskin@pdx.edu. / Keskin, Tugrul (2011) the sociology of Islam: Secularism, Economy and Politics, Published by Ithaca Press 8 Southern Court, UK. / Algar, h (ed) (1979) on the sociology of Islam: lectures by- ali Shari'ati, translated from the Persian by Hamid Algar, mizan press, Berkeley, usa. / Gill, R(ed) theology and sociology : a reader, London, cassell. / Grill, Robin (Ed) (1996) The Theology and Sociology : A Reader, Cassell. / Salvatore, Armando (2016) the sociology of Islam: knowledge, power and civility, John Wiley & Sons Ltd.

^۵ لیف، موری جی (۱۳۹۷) مردم شناسی ادیان شرق: ایده ها، سازمان ها و روبه ها، به یان رفیعی، تهران، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

^۶ روبرو، کلود (۱۳۹۷) جامعه - انسان شناسی دین، ترجمه و توضیح: علیرضا خدای، تهران، نشر نی.

^۷ مالرب، میشل (۱۳۹۷) انسان و ادیان: نقش دین در زندگی فردی و اجتماعی، مهرا ن توکلی، تهران، نشر نی.

^۸ کلتر، دیوید و دیگران (۱۳۹۰) مردم شناسی اجتماعات دینی، ترجمه و تالیف: عبدا... گیویان، تهران، انتشارات دانشگاه امام صادق ع.

رویکردهای تاریخی، تجربی، تفسیری، فمینیستی، تبارشناختی، اسنادی، متنی، هرمنوتیکی و یا تلفیقی از اینها مسیر برای شناخت فربه ادیان فراهم است.

اما از لحاظ نتایج روشی و نظریه‌ای و پژوهشی و علمی که حاصل از تعاملات بیناگفتمانی، که نوع دیگری از داد و دست‌درون‌گفتمانی در علوم اجتماعی ادیان است، می‌باشد، می‌توان به چند متن تخصصی خاص و مرجع ارجاع داد^۹. اول- نقد ژئوکریتیسیستی یا نقد فضا‌مند از محیط دینی همه ادیان و ارزیابی نحوه خوانش دینی از فضا‌های مقدس و عرفی و شرعی از سوی مفسران و کارگزاران و پیروان یک دین در محیط اجتماعی با توجه به بافتار گروه‌های اجتماعی متنوع آن محیط دینی. در این زمینه آرای برتران وستفال و رابرت تالی (۲۰۱۱) مرجع اند. دوم- کاربست روش‌های جغرافیای فرهنگی اجتماعی برای توصیف و تحلیل الگوهای فضا‌مندی و مکان‌مندی تکوین و توسعه و تحول و تغییر ادیان در بافتار محیط طبیعی و زیستی آنان. از این منظر دست‌کم آنگونه که سی. کریس پارک (۲۰۰۳) نیز توصیف کرده است؛ تمام الگوهای روشی و نظریه‌ای بوم‌شناختی و زیست‌شناختی و جمعیت‌شناختی را میتوان برای جغرافیای فرهنگی اجتماعی ادیان جهانی و ملی و محلی و بومی به خدمت گرفت.

سوم- کاربست دانش جغرافیای مقایسه‌ای فرهنگی تاریخی تمدنی، نیز یکی دیگر از حوزه‌های دین‌پژوهشی است که اجازه میدهد به صورت پهنانگر و کلان همه ادیان جهان تمدنی را واری‌کرد. کار اریکا فرگ (۲۰۲۰) از این منظر ارزنده و آموزنده است. فرگ به صورت مقایسه‌ای آن‌چه را "دین‌تمدنی منطقه‌ای سرزمینی" می‌نامد بر بافتار سرزمین‌های فرهنگی دینی یهودی مسیحی اسلامی آزمون کرده است. چهارم- "باستانشناسی ادیان" نیز حوزه دیگریست که اخیراً توجه صاحب‌نظران علاقمند به کار در مطالعات علوم اجتماعی ادیان را به خود جلب کرده است. یک نمونه مرجع کار تیموتی انسول (۲۰۰۱) است. کاوش در لایه‌های زیرین تاریخ تمدن بشری و کشف نشده‌های تاریخ ادیان، سوبیه‌هایی روشی است که باستانشناسی دین در آن به کار می‌آید. استفاده از تکنیک‌های حفاری در فضا‌های زیستی از مقابیر تا غارها و سکونت‌گاهها و نیز خط‌شناسی و کنده‌کاری و کتیبه‌شناسی و سکه‌شناسی و فسیل‌شناسی و اسکلت‌شناسی و نیز متن‌شناسی و نسخه‌شناسی همه در کار کشف زیست‌دینی مردمان عصر پیشا‌تمدنی در ۱۰۰ هزار سال پیش از میلاد و دوره‌تمدنی ۳۰ هزار ساله کنونی است. پنجم- تاریخ دین با خوانش نو و به عبارتی "نو‌تاریخ دین" آنگونه که محمدعبدا... دروز (۲۰۲۳) تالیف نموده، دانش متأخر دیگریست که به کار مطالعات علوم اجتماعی ادیان می‌آید. دروز با نسبت‌کاوی فنی میان دین طبیعی و دین علمی و دین تاریخی و دین وحیانی می‌آغازد و سپس به سراغ قرائت‌های فرهنگی از نوع باستانی، یونانی رومی

^۹ به نمونه نگاه شود به :

*Westphal, B (2011) geocriticism: real and fictional Space, Trans.by: Robert. T. Tally, Palgrave, McMillan. /park. C. Chris (2003) sacred worlds: an introduction to geography and religion, Routledge. /Ferg, Erica (2020) geography, religion, gods and saints in the eastern Mediterranean world, Routledge. /Insoil. Timothy (2001) archeology and world religions, Routledge. /Dros, M.A, edited by: Yahya Heidar (2023) Al-Din: a prolegomenon to the study of the history of religions, E.B. Tauris. /Noss, David. S and Grangaard, Blake. S (2018) a history of the world's religions, Routledge. /Sharma, Arvind (ed) (2002) methodology in religion studies: the interface with woman studies, New York State University Publication. /Turner. J. H et al (2018) the emergence and evolution of religion: by means of natural selection, Routledge.

ایرانی، قرون وسطایی، رنسانسی، روشنگری و مدرنیته از دین می‌رود. او هم چنین در این خوانش ایده‌های مردم‌شناسی دین درباره انمیزم و توتمیزم و ماناییزم و ناتوریسم را نیز به کار می‌گیرد. ششم- کاربست دانش "تاریخ ادیان جهان" به سبک نو هم قابل توجه است. کارمشرک و حجیم (۸۰۰ صفحه ای) دیوید. اس. نوس و بلاک. آر. گرانگارد (۲۰۱۸) ویراست چهاردهم) از این منظر قابل توجه است. به ویژه این که در این متن ادیان پیشا تاریخ و ادیان خاموش و ادیان فراموش شده در کنار ادیان زنده و موجود و نیز معنویت‌گرایی‌های نو یا ادیان ساختگی غیر رسمی هم بحث شده‌اند.

هفتم- باید به یک نوآوری روشی و نظریه‌ای در دین‌پژوهی معاصر نیز اشاره کرد که هر چند از برخی لحاظ ایده‌ها و مدعیات و دستاوردهای آن می‌تواند محل تشکیک معرفتی فکری علمی و نیز تردید عقیدتی دینی باشد، اما در عین جسورانه و مبتکرانه نیز هست، و آن "مطالعات اجتماعی دینی فمینیستی" *socio- feminist religion studies* است. کارارویندرشما (۲۰۰۲) یک نمونه از این نوع مطالعات چالشی در حوزه انسان‌شناسی دینی، جامعه‌شناسی دین، مطالعات فرهنگی دین و نیز فلسفه دین و الاهیات است که با صفت و قید فمینیسم معرفی و شناخته شده‌اند. برای شناخت ماهیت این مطالعات کفایت محورهای بحث در فصول کتاب مزبور را معرفی کنیم: «پدیدارشناسی فمینیستی دین، تاریخ فمینیستی دین، انسان‌شناسی فمینیستی دین، جامعه‌شناسی فمینیستی دین، نقد فمینیستی دین، فلسفه فمینیستی دین، الاهیات فمینیستی دین، هرمنئوتیک فمینیستی دین».

هشتم- نوآوری دوم، حاصل کاربست تلفیقی دانش‌های زیست‌شناسی اجتماعی و مطالعات اجتماعی فرهنگی دین است که می‌توان نام "زیست‌شناسی اجتماعی فرهنگی دین" *socio-bio-cultural of religion* بر آن نهاد. کار جان اتان. اچ. ترنر و همکاران او (۲۰۱۸) از این بابت قابل توجه است. محورهای بحث این کتاب به خوبی محتوای زیست‌شناسی اجتماعی دین را نشان می‌دهد: «دین‌نخستی‌ها یا پیریمات‌ها، تحول زیستی دین، انتخاب طبیعی داروینیستی و تحول مغز انسان ریخت‌ها و دین انسان گونه‌ها، اسپنسر و تحول داروینیستی دین‌گرایی، بوم‌شناسی اجتماعی دین‌گرایی، فضا سیاست تحول دین».

[۳] مساله چیستی و چگونگی تعامل برون‌گفتمانی علوم اجتماعی ادیان

مساله دوم اما چیستی و چگونگی تعامل تئوریک و متدیک از موضع برون‌گفتمانی "علوم اجتماعی ادیان"، میان این علوم با شبکه "فلسفه-الاهیات-علم" است؛ که شامل دانش‌هایی چون: «الاهیات فلسفی اجتماعی، الاهیات فلسفی سیاسی، الاهیات فلسفی فرهنگی، الاهیات چندفرهنگی و بینا فرهنگی، فلسفه اجتماعی دین، فلسفه سیاسی دین، زیست‌شناسی اجتماعی فرهنگی دین» است.^{۱۰}

^{۱۰} برای متن‌های تخصصی شبکه "فلسفه-الاهیات-علم" که به نحوی مرتبط با "علوم اجتماعی ادیان" اند، به نمونه نگاه شود به: * کاکس، جیمز. ل. (۱۳۹۷) پدیدارشناسی دین، جعفر فلاحی، تهران، نشر مرکز، گادامر، هانس-گئورگ (۱۳۹۶) هرمنوتیک دینو اخلاق، شهاب امیرخانی، تهران، بنگاه ترجمه و نشر کتاب پارسه، اشلا پرماخر، فردریش [سده ۱۹ م] (۱۳۹۹) درباره دین: سخنانی با تحقیرکنندگان فرهیخته اش، محمد ابراهیم باسط، تهران، نشر نی. / اسمارت، نینیان (۱۳۸۹) دین‌پژوهی، سید سعید رضا منتظری و احمد شاکر نژاد، قم، نشر ادیان. / مک‌گراث، آلیستر (۱۳۸۴) درس نامه الاهیات مسیحی، بهروز حدادی، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب. / یگر، ورنر (۱۳۹۲) الاهیات نخستین فیلسوفان یونان، فریده فرود فر، تهران، حکمت/ شولر، فلورین (ویراستار) (۱۳۹۵) دیالکتیک سکولاریزاسی - درباره عقل و دین "گفتگوی کاردینال یوزوف راتزینگر" پاپ بندیکت شانزدهم (و یورگن هابرماس، سجاد دهقان زاده، تهران، پارسه. / الفاخوری، حنا و دیگران)

در این شبکه فکری آن چه البته بیشتر داد و ستد میشود و یا در حقیقت باید رد و بدل شود و یا به عبارتی بهتر است در این تعامل فکری فرهنگی این گونه عمل شود، استفاده از تکنیکهای روشی و رهیافت‌های نظری است که در فلسفه و الاهیات رایج است. زمین میان به نظر ما این طور میرسد که چهار مقوله برای علوم اجتماعی ادیان با توجه به مقتضیات بحث و وفق الگوی طرح شده در این نوشتار - آنگونه که پیشتر آوردیم - بسیار مهم اند: از لحاظ تئوریک "فلسفه فرهنگی اجتماعی دین" و "الاهیات فرهنگی اجتماعی" و^{۱۲} نیز از لحاظ متدولوژیک "هرمنئوتیک الاهیاتی و دینی" و^{۱۳} یا از

۱۳۸۹) دین در جهان معاصر: دیالوگ با اندیشمندان مسیحی، گفتگو کننده: سید محمد علی ابطحی، تهران، طرح نو. / تیلیش، پل (۱۳۷۶) الاهیات فرهنگ، مراد فرهادپور و فضل الله پاک زاد، تهران، طرح نو. / لوفان بومر، فرانکلین (۱۳۹۷) جریان‌های بزرگ در تاریخ اندیشه غربی، حسین بشیریه، تهران، چاپخش. / ری گریفین، دیوید (۱۳۸۱) خدا و دین در جهان پست مدرن، حمید رضا آیت‌اللهی، تهران، نشر آفتاب توسعه. / مارتین، دیوید؛ میلز، جان ارم؛ پیکرینگ، ویلیام. اس. اف. (۱۳۹۴) جامعه‌شناسی و الاهیات، علی مرشدی زاد، تهران، ترجمان علوم انسانی. / میلیبانک، جان (۱۳۹۶) الاهیات و نظریه اجتماعی: فراسوی عقل سکولار، شهناز مسمی پرست و شهرزاد قانونی، ویراسته ایرج قانونی، تهران، ترجمان علوم انسانی. / کنی، آنتونی (۱۳۹۰) ایمان چیست؟ جستارهایی در فلسفه دین، اعظم پویا، تهران، هرمس. / استامپ، النور؛ الستون، ویلیام؛ پلاتینجا، پی الوین؛ و دیگران (۱۳۸۹) در باره دین، مالک حسینی و همکاران، تهران، هرمس. / پترسون، مایکل؛ هاسکر، ویلیام؛ رایشنباخ، بروس؛ بازیجر، دیوید (۱۳۸۹) عقل و اعتقاد دینی: درآمدی بر فلسفه دین، احمد نراقی و ابراهیم سلطانی، تهران، طرح نو. / سنت آگوستین [سده ۳ م] (۱۳۹۳) شهر خدا، حسین توفیقی، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب. / شولم، گرهارد (۱۳۹۲) گرایش‌ها و مکاتب عرفان یهودی، علیرضا فهیم، قم، دانشگاه ادیان و مذاهب. / مک‌گین، برنارد و دیگران (۱۳۹۷) در باره عرفان مسیحی، حمد صیانی، تهران، نشر ققنوس. / ساخت، یوزف (۱۳۸۸) دیپاچه‌ای بر فقه اسلامی، اسدالله نوری، تهران، هرمس. / دیویس، چارلز (۱۳۸۷) دین و ساختن جامعه: جستارهایی در الاهیات اجتماعی، حسن محدثی و حسین باب الحوایجی، تهران، موسسه مطالعات بنیادین پویه، یادآوران.

^{۱۱} به نمونه نگاه شود به:

* نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۰) "در مزیت فلسفه اجتماعی دین - برخی ملاحظات تئوریک و متدولوژیک مبنایی" مقاله بحث شده در: دهمین همایش بین المللی فلسفه دین: فلسفه دین و واقع‌های پیش روی " - ۲۳ تا ۲۵ خرداد ماه ۱۴۰۱ / حضوری و وبیناری - انجمن علمی فلسفه دین ایران ۳شنبه ۲۴ خرداد ۱۴۰۱ / تهران - دانشگاه خوارزمی / پانل: فلسفه دین و مطالعات اجتماعی: ساعت ۱۴۳۰-۱۶۰۰ / حضوری (و مجازی) .]

<http://philor.org>

- نیز نک:

* نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۲) "فلسفه اجتماعی فرهنگ - روایت‌های گوناگون" منتشره در پایگاه فرهنگی سدید (۲۷ / ۱۴۰۲ / ۰۴)؛ قابل دسترسی اینترنتی در لینک زیر:

<https://farhangesadid.com/fa/news/8445>

* نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۲) "فلسفه اجتماعی اخلاق و الاهیات در قرآن"؛ منتشره در: سایت ایکن - خبرگزاری بین المللی قرآن کریم (اردیبهشت ۱۴۰۲)؛ قابل دسترسی اینترنتی در لینک زیر:

<https://isfahan/iqna.ir/fa/news/4137164>

^{۱۲} به نمونه نگاه شود به:

* دیویس، چارلز (۱۳۸۷) دین و ساختن جامعه: جستارهایی در الاهیات اجتماعی، حسن محدثی و حسین باب الحوایجی، تهران، موسسه مطالعات بنیادین پویه، یادآوران. / میلیبانک، جان (۱۳۹۶) الاهیات و نظریه اجتماعی: فراسوی عقل سکولار، شهناز مسمی پرست و شهرزاد قانونی، ویراسته ایرج قانونی، تهران، ترجمان علوم انسانی.

- نیز نک:

* نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۳) الاهیات اجتماعی پست مدرن: نکته‌هایی برای صورت بندی جامعه‌شناسی‌های دینی پست مدرن و پست مدرنیته دینی، مطالعات اجتماعی دین [نشریه تخصصی موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران، بخش جامعه‌شناسی دین]؛ شماره سوم، صص ۱۲۰-۱۰۹، قابل دریافت در لینک اینترنتی زیر (موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران):

www.isr.ut.ac.ir

^{۱۳} به نمونه نگاه شود به:

* نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۲) «مبنای فرهنگی-اجتماعی گفتگوی بین‌دینی در قرآن: نگاهی از دو منظر جامعه‌شناسی الاهیاتی و هرمنئوتیک دینی - الاهیاتی»؛ خلاصه مقاله ارائه شده به: [همایش بین المللی امام رضا (ع) و گفتگوی ادیان / بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی و دانشگاه امام صادق ع / مشهد - زمستان ۱۴۰۲]

منظر هر دو: که شامل دانش‌های "جامعه‌شناسی دینی" religious sociology یا نگاه دینی به جامعه و تحلیل همزمان اجتماعی - دینی و نیز "جامعه - خدا شناسی" theo-socology و تحلیل همزمان الاهیاتی انسان شناختی جامعه شناختی از نسبت انسان و خدا و جامعه می‌شود.^{۱۴}

به صورت خاص نیز چون بحث از تعامل برون‌گفتمانی است و این مقوله نیز ذاتاً دوسویه است و باید این گونه نیز باشد تا نام تعامل بخود گیرد، لذا باید به یک مقوله مهم دیگر نیز اشاره نمود که ماحصل آورده‌های علوم اجتماعی ادیان برای فلسفه دین و الاهیات است. منظور ما به صورت عمومی آن "جامعه‌شناسی الاهیاتی / الاهیات جامعه شناختی" theological sociology / sociological theology است^{۱۵} و به صورت خاص آن "الاهیات فلسفی اجتماعی گفتگویی" discursive Philosophico-social theology است که ماحصل ایده‌های تئوریک و رویه‌های گفتگویی یورگن هابرماس با اصحاب فلسفه دین و الاهیات فلسفی معاصر در غرب و خصوصاً واتیکان و پاپ‌ها طی دو دهه اخیر است.^{۱۶} هم‌چنین "جامعه‌شناسی فلسفی الاهیاتی" Theo-philosophical sociology خاصی که درآرای گئورگ زیمل تدوین شده است، نیز در این ردیف قرار می‌گیرد.^{۱۷}

*نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۰) میان‌فرهنگی - اجتماعی گفتگوی بینا دینی در قرآن: نگاهی از دو منظر جامعه‌شناسی الاهیاتی و هرمنوتیک دینی - الاهیاتی؛ مقاله ارائه شده به: [«همایش بین‌المللی گفتگوی ادیان: همزیستی مسالمت‌آمیز»/ دانشگاه سیستان و بلوچستان - دانشکده الاهیات و معارف اسلامی: ۵ خرداد ماه ۱۴۰۱].

<https://irirdialoguefa.ir>

^{۱۴} به نمونه نگاه شود به:

*نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۸۹) جامعه‌شناسی دین و جامعه‌شناسی دینی و جامعه - خدانشناسی: بازخوانی انتقادی - مقایسه‌ای از سنت‌های فکری در دین پژوهی‌های اجتماعی و فرهنگی، دو فصلنامه علمی - تخصصی اسلام و علوم اجتماعی (پژوهشگاه حوزه و دانشگاه) سال ۲، شماره ۴، پاییز و زمستان، صص ۷۷-۱۲۰. / نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۰) «خداوند-انسان-جامعه»: مضمونی الاهیاتی و بینارشته‌ای برای "جامعه - خدا شناسی" (به سمت یک دین پژوهی عقیدتی - معرفتی - فرهنگی جدید)؛ در: نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۰) دین، جامعه، فرهنگ: مجموعه مقالات جامعه‌شناسی (های) دین، اسلام و تشیع، اصفهان، نشر آرما (در دست‌ناشر).

-نیز نک:

*دروش، هانری (۱۳۸۶) جامعه‌شناسی در مواجهه با دین، ترجمه و تالیف سارا شریعتی‌مزینانی، تهران: نشر کوچک.

^{۱۵} به نمونه نگاه شود به:

*مارتین، دیوید؛ میلز، جان ارم؛ پیکرینگ، ویلیام. اس. اف (۱۳۹۴) جامعه‌شناسی و الاهیات، علی‌مرشدی زاد، تهران، ترجمان علوم انسانی. / میلبانک، جان (۱۳۹۶) (الاهیات و نظریه اجتماعی: فراسوی عقل سکولار، شهناز مسمی پرست و شهرزاد قانونی، ویراسته ایرج قانو نی، تهران، ترجمان علوم انسانی.

^{۱۶} به نمونه نگاه شود به:

*شولر، فلورین (ویراستار) (۱۳۹۵) دیالکتیک سکولارسازی - درباره عقل و دین "گفتگوی کاردینال یوزوف راتزینگر (پاپ بندیکت شانزدهم) و یورگن هابرماس، سجاد دهقان زاده، تهران، نشر پارسه.

-نیز نک:

*نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۸) زمینه جامعه‌شناختی گفتگوهای درون-برون دینی: روایت الاهیات فلسفی اجتماعی گفتگویی هابرماسی، مقاله بحث شده در [هشتمین همایش بین‌المللی فلسفه دین معاصر]، انجمن علمی فلسفه دین ایران (مشهد - سازمان تبلیغات اسلامی خراسان رضوی - بهمن ۱۳۹۸). خلاصه بحث، قابل دسترسی اینترنتی در آدرس زیر:

<http://www.for-mystudents.blogfa.com/post/417>

*نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۸) دین در رویارویی با "وفاق - تضاد - پویایی": از سنت‌های جامعه‌شناسی دین تا الاهیات فلسفی اجتماعی گفتگویی هابرماسی، ارائه به / مقاله بحث شده در [چهارمین همایش کنکاش‌های مفهومی و نظری درباره جامعه ایران: پانل دین] (انجمن جامعه‌شناسی ایران: اردیبهشت ۱۳۹۸، دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران). خلاصه مقاله قابل دسترسی اینترنتی در لینک زیر:

<http://for-mystudents.blogfa.com/post/۴۲۴>

حتی بر شمردن مختصر اوصاف فلسفی الاهیاتی جامعه‌شناختی که حاصل از این تعاملات بینا دینی در برون و درون
گفتمان علوم اجتماعی ادیان است از عهده این نوشتار فشرده خارج است. اما در این جا به لحاظ اهمیت مطلب صرفاً می
توان اشاره ای معرفی وار داشت به مدخل های مباحث مزبور، دست کم بر حسب منابعی که در پانویس ها آمد: اول-
لزوم بحث گفتگویی فلسفی اجتماعی الاهیاتی در باره پساسکولاریسم یا ورود یا بازگشت دین گرایان به حوزه عمومی
در کنار سکولارگرایان برای پیشبرد سرنوشت جمعی. دوم- لزوم بحث گفتگویی فلسفی اجتماعی الاهیاتی درباره
پسامتافیزیسیم یا مصالحه و مفاهمه عقل گرایان علم گرا و وحی گرایان متن مقدس مداربرای پیشبرد معرفت دینی و
علمی. سوم- لزوم بحث فلسفی درباره فلسفه اجتماعی وجود دین در جامعه و ضرورت های اجتماعی آن؛ ماهیت یک
دین اجتماعی مدنی ایدئال؛ ماهیت ایدئال یک انسان اجتماعی ایدئال دین ورز، اجتماع دین گرا، اخلاق دینی، معرفت
دینی، هویت دینی، و دین ایدئال. چهارم- لزوم بحث فلسفی الاهیاتی اجتماعی درباره نسبت انسان و خداوند و جامعه
دربافتار تاریخ و فرهنگ و جامعه مدرن.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

*نجاتی حسینی، سید محمود (۱۴۰۱) دین در رویارویی با "وفاق- تضاد-پویایی": از سنتهای جامعه شناسی دین تا الاهیات فلسفی اجتماعی گفتگویی هابرماسی؛ در: گروه
دین انجمن جامعه شناسی ایران (به کوشش) (۱۴۰۱) جامعه شناسی امر دینی در ایران، تهران و اصفهان، نشر آرماء، صص ۶۳-۱۳۰.

^{۱۷} به نمونه نگاه شود به:

*زیمیل، گئورگ (۱۳۸۸) مقالاتی در باره دین - فلسفه و جامعه شناسی دین، شهناز مسمی پرست، تهران، نشر ثالث.
- نیز نک:

*نجاتی حسینی، سید محمود (۱۳۹۹) جامعه شناسی فلسفی - الاهیاتی دین گئورگ زیمیل: جامعه شناسی دین زیمیلی چگونه به کار دین پژوهی در ایران می آید؟
مقاله بحث شده در: [سومین همایش ملی خوانش انتقادی جامعه شناسان کلاسیک و مسایل جامعه ایران: جامعه شناسی جرج زیمیل / تهران، دانشگاه خوارزمی و
انجمن جامعه شناسی ایران، ۱۳ و ۱۴ اسفند ۱۳۹۹] / (زمان برگزاری همایش: شهریور ۱۴۰۰).

www.tncrcp.khu.ac.ir/tncrcp@gmail.com

خلاصه مقاله: قابل دسترسی اینترنتی در لینک زیر:

<http://for-mystudents.blogfa.com/post/508>

نتیجه بحث

حاصل مباحث فشرده این مقاله این چند گزاره قابل راستی آزمایشی علمی تجربی تاریخی فرهنگی است: اول- دین پژوهی دقیق و عمیق و فراگیر مستلزم وجود یک مطالعات دینی چند دانشی با نگاه علمی فلسفی الاهیاتی است. دوم- علوم اجتماعی ادیان می تواند چتری فراگیر برای این نوع مطالعات دینی چند دانشی علمی فلسفی الاهیاتی با محوریت علم اجتماعی باشد. سوم- تکوین توسعه و تقویت فنی فرهنگی علوم اجتماعی ادیان مستلزم تعاملات درون گفتمانی با دانشهای متنوع و متکثر و چند وجهی علوم انسانی و نیز تعاملات برون گفتمانی با فلسفه و الاهیات و علم است.

***

